

Językowe świadectwa dziedzictwa technicznego Borów Tucholskich

Tytułowe sformułowanie artykułu odsyła do mającego grecki źródłosłów (*téchne, technikós*) wyrazu *technika*, który w słownikowym rozumieniu oznacza po pierwsze – „ogół środków i czynności wchodzących w zakres działalności ludzkiej, związanej z wytwarzaniem dóbr materialnych” (PSWP, t. 42, s. 323), po drugie zaś – „celowy, racjonalny, oparty na teorii sposób wykonywania prac w jakiejś dziedzinie” (PSWP, t. 42, s. 323). Tak definiowane słowo można umieścić w nadrzędnym polu znaczeniowym, na które wskazują przede wszystkim wyrazy *nauka* i *metoda*. Jego bliskoznacznikami stają się natomiast wyrazy typu *inżynieria, technologia* czy *metoda*. Kultura materialna danego narodu, środki i umiejętności produkcyjne i techniczne społeczeństwa ewoluują w czasie, podporządkowane różnorodnym czynnikom zewnętrznym, związane wyraziście ze specyfiką regionu, poziomem wynalazczości itp. – m.in. dzięki funkcjom języka przekazywane są jako trwała spuścizna z pokolenia na pokolenie.

Rozwój kultury materialnej Borów Tucholskich z jednej strony w istotny sposób wyznaczało samo ukształtowanie terenu z potężnym kompleksem leśnym, jeziorami i rzekami, z drugiej zaś strony historia – uwarunkowania społeczno-polityczne czy przemiany gospodarcze. Wytwarzanie dóbr materialnych, rozwój techniki koncentrowały się więc głównie wokół gospodarki leśnej, łowiectwa, rybołówstwa, bartnictwa, młynarstwa, hutnictwa czy kowalstwa. Doskonałym interpretatorem tej rzeczywistości pozajęzykowej, śladów działalności ludzkiej staje się – jak już wcześniej zasygnalizowano – język. Świadectwem przeszłości, w tym tytułowego dziedzictwa technicznego, mogą być zarówno nazwy własne, jak i określenia pospolite osób, zawodów, czynności, narzędzi, urządzeń, maszyn itp. Zaproponowane w niniejszym szkicu ujęcie kwestii językowych śladów dziedzictwa technicznego Borów Tucholskich wyrasta z oglądu zarówno nazw własnych, jak i słownictwa pospolitego. Przywołany repertuar środków językowych jest jednak jedynie pewnego rodzaju wyborem nazw własnych czy słownictwa pospolitego, odnoszących się do dziedziny techniki.

„Nazwy własne są bogactwem każdego narodu, gdyż kryją w sobie wiedzę o jego historii politycznej i społecznej, o historii kultury i religii, właściwościach i krajobrazie ziemi rodzinnej, o związkach z innymi krajami, a także o działaniach, dążeniach, a nawet emocjach ludzi, jak również o realiach życia oraz ludzkich wartościach” (Kaleta 1998, s. 15). Za pomocą zaś wyrazów pospolitych, które mogą stanowić źródło nazw własnych, „grupujemy (kategoryzujemy) obiekty (przedmioty) otaczającego nas świata w ten sposób, że łączymy je w zbiory (klasy) na podstawie zespołu ich cech, które uważamy za charakterystyczne i właściwe tylko tej grupie obiektów” (Kaleta 1998, s. 17). Językowe świadectwa dziedzictwa technicznego spróbowano opisać przez pryzmat informacji zawartych w nazwach geograficznych (toponimach), zwłaszcza w nazwach miejscowych, terenowych i wodnych, choć sięgano także po materiał egzemplifikacyjny z kategorii chrematonimów (czyli najogólniej rzecz ujmując, nazw obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją).

Nazwy geograficzne obszaru Borów Tucholskich wykazują zróżnicowanie zarówno pod względem semantycznym, jak i strukturalnym. Nie wdając się w szczegółowe analizy na wskazanym terenie, w kategorii nazw miejscowych¹ rozpoznajemy zarówno nazwy dzierżawcze² (np. *Bładowo, Gostycyn, Cekcyn, Kęsowo, Lubiewo, Wierzchucin, Bysław, Raciąż*), jak i nazwy topograficzne (te mogły powstawać we wszystkich okresach historycznych – Rzetelska-Feleszko 1998, s. 197), tworzone od naturalnych obiektów topograficznych, cech gruntu i cech obiektów, odsyłających do świata roślin i zwierząt (np. *Dąbrowa, Jeleńcz, Jesionowo, Jeżewo, Karczewo*³, *Krag, Krzywogoniec*⁴, *Kamienica, Lipinki, Łąg, Osiek, Płazowo, Śliwice, Serock, Wysoka*). Właściwości geograficzne Borów Tucholskich, a zwłaszcza położenie miejscowości nad rzekami i licznymi jeziorami znajduje też swoje odzwierciedlenie w nazwach typu: *Czarna Woda, Czerska Struga, Zbrzyca* (tzw. nazwa ponowiona od nazwy rzeki), *Zdroje*. Nazwy miejscowe in-

¹ Autorem podziału nazw miejscowych wg kryteriów semantycznych jest W. Taszycki (1946). Badacz wyróżnił nazwy topograficzne, nazwy kulturalne, nazwy etniczne, nazwy dzierżawcze, nazwy patronimiczne, nazwy służebne, nazwy rodowe i nazwy zdrobniałe. Twórcą zaś klasyfikacji opartej na kryteriach językowo-formalnych jest S. Rospond (1957).

² „Są to nazwy miejscowe tworzone od nazw osobowych (imion, przezwisk lub nazwisk) za pomocą derywacji słowotwórczej (sufiksальной), oznaczają zaś miejscowość będącą własnością tej osoby, której imię stało się podstawą nazwy” (Rzetelska-Feleszko 1998, s. 203). Część nazw dzierżawczych należy do najstarszej warstwy osadniczej. Badania onomastyczne potwierdzają ich dominację w całej Polsce Północnej, zwłaszcza zaś na Pomorzu i w Wielkopolsce (Rzetelska-Feleszko 1998, s. 209).

³ Karczewo można też wywodzić od nazwy osobowej Karcz, albo łączyć z pospolitym wyrazem karcz = dzierżawcza (Rymut 1996-2003, IV, s. 331).

⁴ Krzywogoniec – nazwa pochodzi albo od nazwy jeziora Krzywogonica, albo od nazwy pieca Krzywogonek (Rymut 1996-2003, V, s. 417).

formujące o dziedzictwie technicznym danego regionu mieszczą się zasadniczo w grupie nazw kulturowych. „Nazwy te powstają od wyrazów pospolitych oznaczających dzieła rąk ludzkich albo urządzenia, instytucje oraz wytwory kultury społecznej i duchowej, np. *Kuźnica, Klasztorne, Siedliska, Piątek, Wólka, Świąte*” (Rzetelska-Feleszko 1998, s. 219). Jeśli chodzi o chronologię, zalicza się je do nazw tworzonych później niż inne typy semantyczne nazw miejscowych, nie są one też z pewnością typem dominującym. Jak podaje E. Rzetelska-Feleszko (1998, s. 221), „ich liczebność, a więc zróżnicowanie w czasie i w zależności od regionu, związane jest ze zmianami zachodzącymi w zjawiskach kulturalnych”.

Na terenie Borów Tucholskich w podstawach nazw własnych znajdujemy m.in. nazwy zakładów przemysłowych, maszyn czy urządzeń. Występują tu na przykład nazwy miejscowe kulturowe, dla których podstawę stanowi wyraz pospolity *huta* – z niemieckiego *Hütte*. W opracowaniach leksykograficznych (np. PSWP, t. 14, s. 60) słowo *huta* pojawia się z kwalifikatorem „techniczny” w znaczeniu „zakład przemysłowy wytapiający metale z rud lub surowców otrzymywanych z innych zakładów i przerabiający je plastycznie na kształtowniki, pręty, blachy”. Słownik notuje nadto połączenie wyrazowe *Huta szkła* w znaczeniu: „zakład przemysłowy, w którym wytapia się szkło z surowców i wytwarza różne produkty szklane”. W. Kozłowski (2003, s. 42) pisze: „W XVIII w. w rzemiośle tucholskim pojawił się nowy zawód – hutnik szkła. Huty szkła znacznie eksploatowały lasy. W Borach Tucholskich spotyka się nazwy osiedli *Huta*, często z dodatkiem, na przykład *Szklana Huta* k. Małego Gacna, *Huta nad Jeziorem Wielkim Cekcyńskim*, *Huta* na południe od jeziora *Dziuki*, *Leśna Huta* na północ od miejscowości *Czarna Woda*”. Nazwa kulturowa *Huta* mieści się w grupie nazw prymarnych. Tak samo *Szklana Huta* odsyła wprost do wskazanego połączenia wyrazowego, identyfikując obiekt poprzez wskazanie na otrzymywany produkt (szkło) lub – tak jak w nazwach *Leśna Huta* czy *Stara Huta, Nowa Huta* – za pomocą określeń przymiotnikowych, wskazując na cechy topograficzne bądź relacje czasowe.

Początki tucholskiego rzemiosła związane są także z rozwojem zawodu młynarza. Jak podaje W. Kozłowski (2003, s. 35), informację o nowych zawodach bartnika, rybaka i właśnie młynarza przynoszą krzyżackie źródła pisane. Stąd też w materiale językowym z terenu Borów Tucholskich potwierdzenie znajdują nazwy odsyłające do wyrazu pospolitego *młyn* (od *mleć*), definiowanego w polszczyźnie jako „zakład przemysłowy, w którym za pomocą specjalnych urządzeń miele się zboże na mąkę lub przerabia się inne produkty zbożowe, np. kasze, płatki” lub z kwalifikatorem techniczny jako „maszyna służąca do rozdrabniania (mielenia) materiałów stałych za pomocą specjalnych urządzeń, np. walców obracających się w przeciwnych kierunkach, kul stalowych lub za pomocą ciężkich salowych płyt” (PSWP, t. 21, s. 356). W. Kozłowski (2003, s. 38-41) na pod-

stawie źródeł z XVI i XVII w. wymienia kilkanaście nazw młynów istniejących w królewstwach starostwa tucholskiego, np. *Młyn Raciąski*, *Młyn Gostycyński* (Choszczenica), *Młyn Rudny*, *Młyn w Silnie*, *Młyn Nadolnik*, *Młyn Konek*, *Młyn Skierski*, *Młyn Piłski*, *Młyn Szumiąca*, *Młyn Stęski*, *Młyn Nowy*, *Młyn Zamkowy*. Część z nich ewoluowała od nazwy obiektu ku nazwie miejscowej, np. *Nowy Młyn*, *Wysocki Młyn*, *Raciąski Młyn*.

Kolejny ślad dziedzictwa technicznego odnajdujemy w nazwie miejscowej *Łąski Piec*. Jej prymarną podstawę stanowi wyraz pospolity *piec*, który w materiałach leksykograficznych (PSWP, t. 28, s. 256) występuje z kwalifikatorem „techniczny” w znaczeniu „urządzenie przemysłowe z komorą grzejną przeznaczone do ogrzewania różnych materiałów w celu nagrzania ich do temperatury, w której zachodzą w nim określone reakcje fizyczne i chemiczne przewidziane w danym procesie technologicznym”. Natomiast kontekstowe określenie przymiotnikowe (*łąski*) pochodzi od nazwy miejscowej *Łązek*. Nazwa odsyła do istniejących na terenie Borów Tucholskich smolarni oraz techniki wyrobu smoły i jej sprzedaży. W. Kozłowski (2003, s. 41-42) podaje: „W połowie XVI w. grupa rzemieślników – smolarzy i węglarzy nie była jeszcze tak liczna. Dotychczas bowiem smolarstwo stanowiło, tak jak garniarstwo, część normalnych zajęć każdego chłopca, a szczególnie zagrodników zamieszkujących leśne wsie” i dalej: „Jeszcze w XVII w. technika jej otrzymywania [smoły – M.Ś.] była prymitywna. Piec smolarski był to właściwie dół. Jego ściany wylepiano gliną, wypełniano drewnem, nad tym układano stos polan żywicznych, które okładano darnią i podpalano”.

Egzemplifikację nawiązania do wyrazu pospolitego⁵ odnajdujemy także w nazwie miejscowej *Ruda*. W. Kozłowski (2003, s. 42) pisze: „Nieliczny w powiecie tucholskim był zawód rudnika. Węgiel drzewny najlepszy gatunkowo wypalano z dębów, buków i brzoź. Był on niezbędny do produkcji żelaza. Kuźnie zwane hamrami opierały się na miejscowych zasobach rudy darniowej. O istnieniu na terenie powiatu huty w Rudzie wiemy z lustracji starostwa tucholskiego z lat 1565 i 1570”.

Nazwy własne, jak chociażby *Rudzki Most*, oparte są także na pospolitych określeniach różnorodnych budowli [zob. most 1. „budowla służąca do przeprowadzania drogi komunikacyjnej (pieszej, jezdnej, kolejowej) nad przeszkodą wodną (rzeką, kanałem, jeziorem); składa się z pomostu, który dzieli się na przęsła, oraz z podtrzymujących go podpór” – PSWP, t. 22, s. 30]. Podstawa zaś nazw typu *Białowieża*, *Nadolna Karczma* tkwi w wyrazach pospolitych nazywających budynki, ich części, takich jak *karczma* i *wieża*. Wśród nazw własnych potwierdzenie znajdują również te odsyłające do wykonywanych czynności,

⁵ Zob. ruda, geologiczny, „kopalina lub surowiec mineralny, z których – stosując odpowiednie technologie – można uzyskać metale i niektóre niemetale” – PSWP, t. 37, s. 218.

np. *Woziwoda* (por. *wozić* i *woda*), *Rytel* (por. czasownik *ryć*, *ryty*), materiałów i przedmiotów, np. *Klocek*, *Lnianio* (por. *len*, *lniany*), *Słupy* czy informujące o rodzaju zasiedlenia, np. *Wysoka Wieś*.

Życie ludności Borów Tucholskich, skoncentrowane wokół gospodarki leśnej, łowiectwa, rybołówstwa, bartnictwa, młynarstwa, hutnictwa czy kowalstwa, znalazło swoje odzwierciedlenie także w repertuarze wyrazów pospolitych. Warto przyjrzeć się chociażby wybranym borowiackim określeniom gwarowym, obejmującym m.in. nazwy zawodów, czynności, nazwy narzędzi, urządzeń, przedmiotów. Są wśród nich zarówno wyrazy powstałe w rezultacie przekształceń znaczeniowych, procesów słowotwórczych, jak i zapożyczenia, zwłaszcza reprezentatywna na tym terenie warstwa germanizmów.

Nazwy zawodowe odnoszą się do typowych zajęć ludności Borów Tucholskich; znajdujemy m.in. określenia: *babiarz* na nazwanie osoby obsługującej babę (por. znaczenie wyrazu *baba*); *rambcy*, nazywające robotników pracujących przy wyрубie lasu lub zimą zajmujących się rąbaniem przerębli w lodzie; *kłafciarze* w znaczeniu robotnika leśnego, drwala; *koszarz*, określający osobę wypłatającą z jałowca oraz z korzeni sosnowych i świerkowych kosz na ziemniaki, koszykarz; *żużel*, *dymek* lub *kuźnik* na oznaczenie kowala; *zdón* w znaczeniu garncarz; *ciesiołka*, *ciesiołka*, czyli rzemiosło cieśli. Osobliwe określenia związane są także z różnorodnymi czynnościami, np.: *draszować*, tj. młócić, *hyblować*, czyli strugać; *krudować*, *krudowanie* w znaczeniu karczować, karczowanie lasu; *rykać* na nazwanie czynności ścinania pojedynczych drzew; *korować*, czyli zdzierać z drzewa korę; *flisowanie*, *fliska*, tj. wywożenie za pomocą konia dłużycy z lasu; *szutrować* – mielić żyto. Wykorzystuje się je nadto w celu nazwania narzędzi, urządzeń czy przedmiotów. Oto kilka wybranych potwierdzeń: *adziubas* – motyka, *aplejger* – konna żniwiarka układająca zboże, *baba* – rodzaj windy w postaci zwięzającej się ku górze beczki umieszczonej na sankach, służącej do wyciągania sieci, *babka* – metalowy przyrząd do klepania kosi (kwadratowe kowadełko), przenośne lub wbite w pień, *babula* – piec ulepiony z gliny, *brajtówka* – maszyna do młócenia zboża, nieczyszcząca (ziarno wraz z plewami), *centryfuga* – wirówka do robienia masła, *cepówka* – maszyna do młócenia zboża, *dreszmaszyna* – maszyna do młócenia zboża, *dymak* – miech kowalski, *hybel* – strug ręczny i narzędzie do szatkowania kapusty, *smoluch* – piec smolarski, *trampek* – duży drewniany młot do uderzania w lód, *koszki* lub *plecionki* – nazwy ula, przykrywa się je *kapą*, tj. słomą przewiazaną u góry *powróstem*, *posekel* – duży młot kowalski.

W języku dany jest określony obraz rzeczywistości wraz z jej wartościowaniem. Badacze nazwy własne traktują jako „palimpsest, skrywający nie tylko treść językową, ale i dziejową” (Rospond, 1982, s. 254). Trzeba dodać, że słownictwo pospolite, tak samo jak nazwy własne, utrwała i interpretuje nie tylko współczesność, ale przechowuje ślady przeszłości.

Literatura

- Kaleta Z., 1998, *Teoria nazw własnych*, [w:] E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa – Kraków, s. 15-37.
- Kozłowski W., 2003, *Rzemiosło tucholskie na przestrzeni wieków*, Tuchola.
- Pająkowska-Kensik M., B. Puchowski, E. Ziółkowska (red.), 2007, *Słowniczek gwary borowiackiej*, Cekcyn.
- PSWP: Zgółkowa H. (red.), 1995-2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, Poznań.
- Rospond S., 1957, *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław.
- Rospond S., 1982, *Mówią nazwy*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 254-255.
- Rospond S., 1984, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław.
- Rymut K., 1980, *Nazwy miast Polski*, Wrocław.
- Rymut K. (red.), 1996-2003, *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, Kraków.
- Rzetelska-Feleszko E., 1998, *Nazwy miejscowe*, [w:] E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Warszawa – Kraków, s. 191-231.
- Sychta B., 1998, *Kultura materialna Borów Tucholskich*, Gdańsk – Pełplin.
- Taszycki W., 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, Kraków; przedruk 1958, [w:] W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. I: *Onomastyka*, Wrocław, s. 228-268.